

Kitap İncelemesi / Book Review

Meşrute-i İrani (İran Usulü Meşrutiyet)

Maşaallah Acudani, Tahran: Ehteran Yayınları, 2003, 548 sayfa

Değerlendiren: Mehdi Sosar*

19. yüzyıl, İran'da ekonomik, siyasi ve toplumsal alanlarda büyük değişimlerin yaşandığı bir yüzyıldır. İran için asrın ilk çeyreği, Rusya İmparatorluğu ile gerçekleşen savaşlarda büyük hezimetlerin, toprak kayıplarının ve ağır ekonomik bedellerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Yaşanan bu ağır mağlubiyetler, bir dizi siyasi reformun gerekliliğini hissettirmiş ve İran'ı yöneten Kaçar Hanedanı asrın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğunu geriden takip ederek devlet yapısında birtakım reformlara girişmiştir. Sadrazam Mirza Taki Han'ın reformları ile başlayan 50 yıllık bir süreç içerisinde, reform yanlıları ve karşıtları arasında siyasi mücadeleler cereyan etmiş ve nihayetinde İran tarihinde bir dönüm noktası olan Meşrutiyet Devrimi yaşanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısı, İran'da siyasi mücadeleler dışında aynı zamanda bir takım yeni kavramların ilk kez duyulduğu yıllar olmuştur. O dönemin İran toplumu için pek de aşina sayılmayan vatan, millet, özgürlük, meşrutiyet, kanun ve demokrasi gibi yabancı kelimeler sık sık duyulmaya başlanmıştır. Ancak kısa bir süre içinde siyasal ve toplumsal değişikliklerin ana eksenini olacak olan bu kavramların yabancılığı sadece literal anlamı veya fonetiğiyle değil; çok daha derinde

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, TR, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, orcid.org/0000-0002-5203-6350, mehdisosar@gmail.com

ve zihinlerde var olan bir yabancılık olarak karşımıza çıkmıştır. İran’da, halk Şah’ın yetkilerinin kısıtlanması ve meşrutî rejim için isyan etmiş ve nihayetinde başarılı olmuştur ama ne halk ve ne onların öncüleri, uğruna mücadele ettikleri kavramların mahiyetini tam olarak kavrayabilmiştir.

Fiilen Londra İran Çalışmaları Kütüphanesi Başkanı olan 1950 doğumlu meşhur İranlı tarihçi Maşaallah Acudani’nin kaleme aldığı Meşrute-i İrani (İran usulü meşrutîyet)¹ kitabı bu bağlamda İran tarihinde bir dönüm noktası olan meşrutîyet devrimine giden süreçte, devrimin iki temel aktörü olan ulema ve aydın sınıflarının meşrutîyet devrimindeki rolleri ve onların zihin dünyalarını konu alan bir kitaptır. Kitap, sunduğu kaynakça zenginliği, yazarın ele aldığı figürlerin zihin dünyasını tanıtmakta dönemin kayıtlarına sık sık referans vermesi ve tarih, siyaset, İslam fıkhi ve sosyoloji alanlarında bilgi birikimi gerektiren disiplinler arası bir çalışmada sunduğu analizlerin derinliği sebebiyle İran meşrutîyet dönemi araştırmalarında en çok referans verilen temel kaynaklar arasındadır. Bu kitabı alandaki diğer çalışmalardan ayıran diğer bir özelliği de tarihi olguları rivayet etme tekrarının ötesine geçerek konu edindiği olguyu tahlil etme çabasıdır.

Acudani, yazdığı kitapta Meşrutîyet tarihini kronolojik bir okuma ya da ekonomik ilişkilerin belirlediği yapılar üzerinden değerlendirmeyi reddetmekte ve bunun yerine tarihsel koşulları göz önünde bulundurarak devrimi gerçekleştiren aktörleri ve onların zihniyetini mercek altına almaktadır. Bu bağlamda yazar tarihselci-yorumsamacı bir metod benimsemektedir. Acudani, Şii ulema sınıfı ve liberal aydınların kendi yazdıkları eserleri, aralarındaki mektuplaşmaları, o dönemde yazılan diğer eserleri ve bir çok tarihi vesikayı titizlikle inceleyerek meşrutîyet savunucuları ve onun azılı karşıtlarının siyaset, din, devlet ve millet kavramlarından ne anladıklarını ve siyasal taleplerinin ne olduğunu o dönemin koşulları içerisinde anlamlandırmaya çalışmaktadır. Ona göre meşrutîyet devrimi ve yakın İran tarihi hakkında yazılan bir çok eser onun bu kitapta titizlikle takip ettiği ve dönemin şartları içerisinde şekillenen “tarihsel dili” ıskaladığı için “ya ulemanın hamasi savunusu ya da seküler aydınların ilericiliğine övgü” basitliğinin ötesine geçememektedir.

¹ “Meşrute-i İrani” kavramının birebir çevirisi “İranlı meşrutîyet” olsa da yazarın “İranlı meşrutîyet”ten kastı İran usulü veya İranlaştırılmış bir meşrutîyet olduğundan bu yazıda kitabın ismi “İran usulü meşrutîyet” olarak çevrilmiştir

Kitap iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yazar, Kaçarlar dönemi İran toplumundaki iki güç odağı olan şah ve ulema arasındaki ilişkinin nasıl evrildiğine odaklanmakta ve Şii ulemanın din devlet ilişkilerindeki algılarının 19. yüzyılda nasıl değiştiğini irdelemektedir. Yazar bu değişimin sadece meşrutiyet devrimine giden yolu açmakla kalmadığı ve günümüzde İran İslam Cumhuriyeti'nin yönetim ilkesi olan "velayet-i fakih" teorisinin formulize edilmesine de önyak olduğu kanaatinde. Yazara göre, 19. yüzyıla kadar Şii fikhî teorik olarak Müslümanları yönetme hakkının peygamberden sonra yalnızca masum imamlara ait olduğu tezini savunmaktaydı. Dolayısıyla o döneme kadar klasik Şii fikhına göre 12. İmam olan Mehdi'nin gaybeti esnasında bütün hükümdarlar gasıp (hükümdarlığı haksızca gasp eden) ve bütün devletler "zalim ve gasıp devletler"di. Öte yandan ehli sünnete göre Peygamberin vefatı ile "nübüvvet dairesi" kapanmışken Şiilere göre Hz. Ali ve onun soyundan gelen masum imamlar Allah'tan vahiy almamakla birlikte onunla irtibatta ve bu yönüyle "feyz-i nübüvvet"in devamını sağlayanlardı. Şii tasavvufu bu anlayışı bir adım daha öteye taşımış ve "nübüvvetin batını"nın yani Müslümanların dini anlamda kurtuluşunu sağlayacak velayetinin imamlardan sonra da devam ettiği inancını taşımıştır. Yazara göre Şii tasavvufunun bu inancının kökenleri İslam öncesi İran kültürüne kadar uzanabildiğinden Şii tasavvufu yerine daha çok "tasavvuf-i İrani" (İran tasavvufu) kavramını kullanmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus şudur: Yazara göre İran tasavvufunun velayet kavramı sadece dini alanla kısıtlıydı ve siyaset veya yönetme hakkıyla ilgili bir kavram değildi. Tam da bu noktada Acudani'ye göre, 19. yüzyılda İran tasavvufuna tarihsel olarak her daim karşı olan Şii fakihleri İran tasavvufunu şer'i kurallar içinde yorumlamaya tabi tutarak velayet-i fakih kavramını teorize etmişlerdir. Yani bu dönemde başta Seyit Haydar Amoli olmak üzere bir çok Şii alimin çalışmaları sayesinde tasavvuf ve Şiilik arasında bir birleşme yaşanmıştır. Bu birleştirme çabaları daha sonra Molla Ahmet Naraki, Mirzayi Komi ve Şeyh Cafer Kaşif-ul Kıta gibi isimlerin eserlerinde Şii ulemanın İmamın niyabetini üstlenme hakkına sahip olduğu ve Müslümanların yönetim işlerine dair meşru bir aktör olduğu şeklinde karşımıza çıkmıştır. Bu haliyle 19. yüzyıl boyunca ulema İran siyasetini etkileyen bir sınıf haline gelmiş ve bu durum İran-Rus savaşları, Tütün İsyanı ve Meşrutiyet devriminde en belirgin haliyle ortaya çıkmıştır.

Kendini siyasetin meşru aktörü ve yönetme hakkını haiz sınıfı olarak gören ulemanın büyük bir kısmı özgürlükçü aydınlarla ittifak içerisinde sınırsız yetkilere sahip Kaçar Şahı iktidarının, sınırlı ve meşrutî monarşik düzen ile değiştirilmesini öngören meşrutîyet devriminin öncüleri olmuştur. Ancak ulema ve aydınlar arasındaki zihniyet farkı ve varmak istedikleri hedefler arasındaki uyumsuzluk en nihayetinde meşrutîyet devriminin “eksik bir devrim” olmasına sebep olmuştur. Acudani, bahse konu fikir ayrılığının talep edilen düzen ve hakları tanımlayan kavramların algılayış biçimine kadar varacak bir derinlikte olduğunu iddia etmektedir. Örneğin, İranlı aydınların gönlünde yatan Batılı kavrayış, devlet ve milleti birbirinin mütemmim cüz’ü olarak görürken İran’da ulema her daim “zalim ve müstebit” şahın temsil ettiği devlet karşısında kendini Müslüman ümmetinin efendisi olarak görmüştür. Acudani, ulemanın kendini zalim devlet efendilerine karşı Müslüman tebaayı koruyan milletin efendisi olarak görmesi inancını modern devletin temel unsurlarından olan devlet-millet bütünlüğünü engelleyen en önemli etkenlerden biri olarak görmektedir. Batılı kavramların yaşadığı anlam kayması hemen hemen meşrutî düzenin bütün ilkeleri için geçerlidir. Bir başka örnek olarak, liberal aydınların hasretini çektiği özgürlük ve eşitlik ilkeleri ulema nezdinde evrensel anlamıyla kabul göremezdi. Meşrutîyet hareketinin dini liderleri olan Bihbahani ve Tabatabai gibi isimler bile Batılı anlamda bir özgürlüğü hiçbir zaman benimsememişlerdi. Ulemanın özgürlük anlayışı “meşru daire içerisinde” bir özgürlüktü ve bu ancak Şer’î şerifin çizdiği hudutlar içerisinde faydalanılabilecek bir haktı. Müslüman olanla Müslüman olmayanın eşitliği de dini olarak sakıncalı bir anlayıştı. Görüldüğü üzere meşrutîyet ilkelerinin en azından Şii ulema nezdindeki kavrayışı “İslamileştirilmiş” ve “İranlılaştırılmış”tı. Yani evrensel değerlerin anlamları değiştirilerek yapılan devrim, salt bir meşrutîyet talebi olmaktan ziyade “İran usulü meşrutîyet”ti. Acudani’nin kitabına “İranlı meşrutîyet” ismini vermesi de bu yüzdendir.

Yazara göre evrensel değerlerin yerlileştirilerek uygulanmasının asıl “kahramanları” ise zannedilenin aksine Şii ulema değil, özgürlükçü aydınlardı. Şii ulema zaten uzun zamandır felsefeyi terk etmiş ve fıkıh şerhleriyle iştigal etmekten ötürü yaşadığı dünyayı kavramaktan uzaklaşmıştı. Birçoğuna göre fani dünyayı anlama çabası da zaten abesle iştigaldi. O halde aklın, müstebit şahın keyfi buyrukları yerine parlamentoya dayalı meşrutî rejimin daha iyi bir yönetim tarzı olduğuna hükmetmesi

ulemanın keşfedeceği bir fikir değildi. İranlı aydınlar bu fikri Batıyla temas ettiklerinde öğrenmişti. Meşrutiyet ve evrensel insan hakları fikriyle müşerref olan aydınlar bu fikirleri İran’da tatbik etmek isterken ulemanın ilgisini çekmek zorundaydı ve bu yüzden evrensel değerleri ulemanın kabul edeceği şekliyle İslamileştirmişlerdi. Kitabın ikinci bölümü tam da bu iddia üzerine kurulmuştur. İkinci bölüm, Müşir-ud Devle, Müsteşar-ul Devle, Mirza Ali Han Emin-ul Devle, Seyit Hasan Rüşdiye ve Malkom Han gibi meşrutiyetin en önemli aydın isimlerinin kısa biyografilerinin yanı sıra devlet yönetimine dair fikirlerini de tek tek incelemeye almaktadır. Yazar dönemin münevverlerinin eserlerini detaylı bir okumaya tabi tutarak onların evrensel değerleri nasıl “İslami” ve “İranlı” bir jargonla yeniden inşa ettiğini göstermeye çalışır. Acudani, aydınların bu yeniden inşayı gönülden istedikleri için değil, Şii ulemanın meşrutiyete ilgisini çekmek ve şaha karşı onların desteğini almak için yaptıkları kanaatindedir. Ona göre Müsteşar-ul Devle hariç bahsi geçen münevverlerin hiçbiri dini inanca bile sahip değildir ama siyasi amaçları gereği parlamentoyu şura, yasamayı meşveret, eleştiriyi emri bil maruf gibi tanıtmışlardır. Yazar bu noktada meşrutiyet devriminin kısa bir süre sonra rayından çıkması ve başarısızlığa uğramasının sebebini büyük ölçüde aydınların bu yerlileştirme çabasında görür. Şahın örfi diktasından kurtulmak için başka bir güç odağına (ulemaya) sarılmak, dönem koşullarının bir getirisi olsa da hüsrana sonu çanmıştır. Bu anlamda yazara göre İran’da özgürlük ve demokrasinin hazin serencamında en büyük paylardan biri özgürlükçü aydınların çarpık bir zihniyeti inşa eden anlam kaymasına ettikleri hizmetlerdedir. Meşrutiyet devriminin “eksikliği” de esasında dini olmayan kavramları ve fikirleri dinileştirerek meşrutiyetin temel hedefi olan eşit ve hür yurttaşlardan oluşan sivil toplumu inşa etmekteki başarısızlığıdır.

Kitaba esas bakımından yapılabilecek eleştirilerden biri Acudani’nin dönemin aydınlarıyla ilgili tenkitlerindeki sertliktir. Yazarın aydınları İran’ı demokratik ve özgür bir düzene kavuşturmak uğruna evrensel değerleri eğip bükerek bu değerlere pek de inanmayan bir güç ile ittifak yaptığı için tabiri caizse çarmıha germesi ve kitap boyunca asıl konunun dışına çıkacak şekilde aydınlarla hesaplaşması onun meşrutiyet devriminden öte modern İran tarihindeki bir yanılığın gün yüzüne çıkarma maksadı taşıdığı izlenimini doğurmaktadır. Eseri yazım şekli bakımından eleştiriye açık kılınan husus da bu bağlamda karşımıza çıkmaktadır. Eserde ele alınanlar hakkında okuyucuya sunulan tarihi vesikalar, yazışmalar ve alıntılar eserin

akademik değerini artırıyor ve temel tarihi kaynaklara erişmekte güçlük çeken araştırmacılara ciddi kolaylıklar sağlıyor olsa da bazen sayfalarca süren mektuplaşmaları ve anekdotları doğrudan okuyucuya sunması kitabın hacmini artırmakta ve bütünlüğü bozacak bir mahiyete büründürmektedir. Ayrıca bu uzun alıntıların bazılarının kitabın konu edindiği olgular ile doğrudan ilintili olmaması dikkatli okuyucuların gözünden kaçmayacak bir husustur. Kitabın dili Farsça bilen okuyucular için anlaşılır ve sade olmakla birlikte yazarın konu edindiği bazı olguları tanımlamak için nev'i şahsına münhasır kavramları kullanması dikkat çekicidir.